

lidmaatschap significant wordt beïnvloed door de organisatiegraad van iemands bedrijf, het aantal contacten met andere leden, en met de vakbond zelf' (209). We zien dus dat het theoretisch uitgangspunt van de auteur dat werknemers een afweging tussen kosten en baten maken, in elk geval gedeeltelijk wordt bevestigd. De auteur valt te prijzen om haar poging in een economisch betoog uiteenlopende benaderingen bijeen te brengen. Wel is het jammer dat in de redactie van het boek geen oplossing is gevonden om de samenhang tussen de verklarende economische elementen, en daarmee de verschillen met andere analyses, beter uit de verf te laten komen.

Bob Reinalda

I. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland, 1875-1980* (Dissertatie Utrecht 1996; Amsterdam: Het Spinhuis, 1986, vi + 351 blz., ISBN 5589 052 9).

Sommige verschijnselen lijken sneller te verouderen dan andere. Zo is het inmiddels bijna niet meer voor te stellen hoe groot de zichtbaarheid van de vrouwenbeweging in de jaren zeventig was, nog minder wat de centrale *issues* waren en hoe die vorm kregen in talloze vrouwencollectieven en diverse leefstijlen. Voor een deel komt dat door interne ontwikkelingen die in de jaren tachtig de vrouwenbeweging van richting deden veranderen. Die ontwikkelingen gingen hand in hand met historische beschouwingen waarin het eigen verleden werd gesimplificeerd of naar eigen inzicht herschreven, zodat het richtinggevend motto 'het persoonlijke is politiek' opeens een geheel andere betekenis kreeg. Voor een ander deel komt dat door de beeldvorming over feminisme en vrouwenbeweging die onveranderd en onverdeeld negatief is geweest, is en lijkt te blijven. Tegen een dergelijk achtergrond wordt het verleden sneller en grondiger gerelativeerd en weggeschreven. Omzien in verwondering wordt dan al gauw omzien in verbijstering.

Het is de verdienste van Irene Costera Meijer om door de latere overlevering en de beeldvorming heen te kijken en vreemd geworden verschijnselen als vrouwenhuizen, praatgroepen en leuzen als 'liever lesbiës' serieus te nemen en in een adequate historische context te plaatsen. Centraal in haar boek staat het proces van 'feministische bewustwording' in de jaren zestig en zeventig, waarvan zij laat zien dat die niet slechts de vorming van een collectief 'wij (feministen)' inhield, maar in die tijd vooral gekoppeld was aan de verhouding van vrouwen tot zichzelf. Feministische bewustwording betekende niet alleen dat vrouwen leerden een subjectpositie op te eisen en politiek te bedrijven uit naam van zichzelf, maar ook dat zij leerden om 'subjectieve' ervaringen en emoties als zelfhaat, vervreemding, onzekerheid en schuldgevoel, en trouwens ook positieve gevoelens als zelfwaardering, eigenwaarde en trots, te benoemen als van (politiek) belang. Onvervreemdbaar deel van het feminisme was dat vrouwen schaamteloos of 'de schaamte voorbij' ik leerden zeggen. Anders dan door Lasch is beschreven was de feministische variant op het 'ik-tijdperk' dan ook geen vorm van narcistisch navelstaren.

Overtuigend en voor velen waarschijnlijk verrassend is de belangrijke rol die de groepering Man-Vrouw-Maatschappij (MVM) in deze ontwikkelingen heeft gespeeld, gezien het wijdverbreide idee dat juist socialistisch-feministische groepen als Dolle Mina, op basis van hun ervaringen van 'relatieve onderdrukking' in de linkse beweging, het lont aanstaken dat het feminisme deed ontbranden. Het is echter geen Dolle Mina, maar Joke Smit die in 1971 schreef: 'Maar het belangrijkste is — en dat mogen we sinds Marx en Rosa Luxemburg wel weten — dat we ons bewust worden van onze eigen situatie, dat we ontdekken hoezeer we door de cultuur in de hoek worden gedrukt. In Amerika is daarvoor een methode gevonden die daar consciousness raising wordt genoemd en hier ganzebordgroep. De methode bestaat hierin dat

groepjes vrouwen bij elkaar gaan zitten, ervaringen uitwisselen en vervolgens tot hun opluchting ontdekken dat een heleboel schuldgevoel onzin is, dat persoonlijke problemen geen persoonlijke problemen zijn, maar verwijzen naar structuren die kunnen worden blootgelegd, dat is de eerste weg naar bewustwording en bevrijding'(152).

Voor een deel is expliciet sprake van rehabilitatie. Zo stelt Meijer dat MVM-vrouwen met hun pogingen het belang van sekse op de jaren zestig-agenda te plaatsen wel gelijk hadden, maar het niet kregen omdat seksualiteit en klassenstrijd nu eenmaal de sleutelwoorden waren tot succes bij de toenmalige maatschappijverbetersaars. Het pleidooi voor een gelijkjer worden van man en vrouw in het werk en privé had, evenmin als dat voor crèches en kinderopvang enige zeggingskracht in kringen van Sexpol, NVSH of COC, waar alles werd verwacht van vrije liefde en 'kommunes'.

Wat Costera Meijer niet met zoveel woorden zegt, maar wel suggereert, is dat het 'politiek kokette' Dolle Mina ten onrechte wél het gelijk kreeg dat het 'politiek correcte' MVM ontging. De golf van 'ludieke' acties die Dolle Mina eind januari 1970 voerde en waarin heel direct en emotioneel min of meer dezelfde eisen naar voren werden gebracht als MVM op haar program had staan, ontketende een enorme publiciteitsgolf. Dolle Mina's aarzelden daarbij geen ogenblik om 'vrouwelijke charmes' in de strijd te werpen:

'We waren er op voorbereid dat we weggeschreven zouden worden als manwijven, kenus en lesbiennes. Dat ze het penisnijd en castratiedwang zouden noemen en dat soort dingen. Daar hebben we rekening mee gehouden. We hebben daarom gezorgd dat we er goed uitzagen. Pep je een beetje op, is bij de eerste acties gezegd. Dat is misschien wel een beetje oneerlijk, omdat we er juist tegen vechten dat de vrouw alleen maar gezien wordt als lustobject. Maar in de strijd is alles geoorloofd' (101).

Om hun uitstraling als jeugdige, aantrekkelijke, seksueel bevrijde voorhoede die er niet voor terugdeinsde mannen na te fluiten, condooms uit te delen en 'krullen' dicht te strikken kracht bij te zetten, werd het verschil met MVM extra aangezet door een klassenverschil en een generatiekloof te construeren (tot blijvende frustratie van oud MVM-adepten als Else Barth, zoals ik in *De Gids* [154/9, 1991] al eens uiteen heb gezet). Op het moment dat de Dolle Mina's echter gedwongen werden een politiek-theoretische onderbouwing te geven van hun acties— een 'sexy meid' loopt immers al gauw het risico niet serieus genomen te worden — werd gekozen voor het gedachtengoed van de socialistische Sexpol-activisten, en won de klassenstrijd het van de seksenstrijd.

Dolle Mina is niet de enige organisatie (in zoverre er in die tijd van organisatie kan worden gesproken) waarvan het historisch belang wordt gerelativeerd. Ook Paarse September (najaar 1972) wordt ontdaan van de mythevorming die naar het oordeel van Costera Meijer het luidruchtige groepje (van drie vrouwen!) nog steeds aankleeft: verre van een breuk met het bestaande feminisme was Paarse September met haar parool 'homoseksualiteit is een politieke keuze' een direct gevolg van het primaat van de liefde dat met het belang van de subjectieve ervaring in de loop van 1970 in en door de praatgroepen op het politieke toneel verscheen. In de liefde — hun afhankelijkheid van mannen — waren alle vrouwen gelijk, zo oordeelde een toenemende schare van vrouwen. Bij monde van Harriet Freezer: 'Zodra de vrouwen geen last meer van de liefde hadden, zou het vrouwenprobleem opgelost zijn. Dan stelden ze salaris- en vakantie-eisen. Ze zouden staken voor gezamenlijke acties, ze gingen werk doen dat ze leuk vonden, en er zouden bliksemsnel regeringsmaatregelen moeten komen om haar verantwoordelijkheid tegenover de kinderen over te nemen' (155).

Het radicale feminisme dat in deze tijd (eind 1970) ontstond, stelde dan ook een (tijdelijk) feministisch isolement voor, waarin vrouwen onder elkaar konden leren zichzelf en elkaar 'met eigen ogen' te bekijken: 'Mooi en lelijk, oud en jong verliezen [in een vrouwen-gemeenschap] hun betekenis als waardemaatstaven. We zien elkaar als personen, niet als vrou-

wen. Het normenpatroon dat van de mannen uitging verdwijnt: er is geen reden meer om opofferend, nederig, bescheiden of afhankelijk te zijn. We krijgen het gevoel terug hoe we zouden zijn als we geen vrouwen waren' (156). Van hier is het inderdaad een kleine stap naar de uitspraken van Paarse September 'We geloven niet meer in feministen, die hun heteroseksualiteit niet principieel willen opgeven en daardoor alleen maar subtieler ingepast zullen worden binnen de bestaande onderdrukking van vrouwen' (164). De vraag is echter of het historische gelijk (dat Paarse September van de tijdgenoten kreeg) niet belangrijker is dan het gelijk van de historicus (die de tijdgenoten op logische gronden corrigeert).

Deze vraag brengt mij bij het belangrijkste punt van kritiek op dit boek, dat de wens om te historiseren en het verleden recht te doen — wat de auteur uitstekend lukt waar het haar analyses aangaat van teksten als Joke Smits 'Het onbehagen bij de vrouw' of ervaringsliteratuur als De schaamte voorbij van Anja Meulenbelt — in zekere zin resulteert in een nieuwe hiërarchie van 'ware feministen', waarbij — o gerechtigheid! — de 'gewone briefschrijfster' uit *Sextant* tot koningin van het feministische bewustzijnsbal wordt uitgeroepen. Omdat zij degene was die als eerste een oproep deed aan vrouwen om in de 'ik-vorm' de eigen ervaringen (met liefde en seks) op te schrijven. In het verlengde hiervan ligt de naar mijn smaak iets te zwaar aangezette wens om te 'herschrijven', hetgeen door feministische historici ooit als kritisch instrument werd ingezet maar zo langzamerhand wellicht wat sleets begint te raken. Daarbij leidt het herschrijven van 'grote verhalen' soms tot nieuwe vergezichten, wat niet altijd kan worden gezegd van de (hypercorrecties op de kleine verhalen in eigen kring. In *Het persoonlijke wordt politiek* wordt de (toch al arbitraire) grens tussen geschiedenis en geschiedschrijving, primaire bronnen en secundaire literatuur nogal eens te scherp getrokken. Zo kun je je afvragen of het wel juist is de latere interpretaties van 'het persoonlijke is politiek', door vrouwen als Joke Smit en Mieke Aerts, als geschiedschrijving te behandelen en die te corrigeren. Volgens mij maakten die teksten nog net deel uit van de hier beschreven geschiedenis, zij het dat het hun (politieke) inzet was het feministisch vertoog te veranderen. Hetzelfde geldt mijns inziens voor het werk van Alice Echols, dat getekend is door de wens om de traditionele definitie van politiek voor het feminisme in ere te herstellen. De tegenstelling die zij creëert tussen (essentialistisch) 'cultural feminism' en (constructivistisch) 'political feminism' heeft een vergelijkbaar politieke inzet. Het stempel dat Echols' schematische denken heeft gedrukt op het laatste hoofdstuk waarin op grond van enkele disparate polemieken die soms slechts maar op heel weinig bronnen zijn gebaseerd, ontsiert dan ook het einde van het boek. 'Kulturfeminisme' is in Nederland een weinig tot geen gangbare term geweest en lijkt ook volgens de noten slechts te zijn opgedoken in de (notoire) strijdtteksten van De Bonte Was.

Zoals gezegd lijkt het allemaal al heel ver weg, het is echter nog steeds maar heel kort geleden. Bewonderenswaardig is dan ook de distantie die Costera Meijer als actief betrokkene bij het schrijven van deze studie heeft weten te bewaren, een distantie die het mogelijk heeft gemaakt in de immense hoeveelheid (nog steeds) beschikbaar materiaal (en niet te vergeten: terugsprekende bronnen!) te selecteren. Soms wordt de afstand vergroot door een wat topzware theoretische verklaring aan te dragen, zoals op pagina 250 waar de filosofe Martha Nussbaum even snel opkomt als weer verdwijnt. Maar dat zijn uitzonderingen, het boek is goed en helder geschreven en is rijk aan vele raak gekozen citaten. Door alvast een belangrijk deel in kaart te brengen heeft zij de weg vrijgemaakt voor een verdere verkenning van het historische landschap van het bonte veelkleurige feminisme in de jaren zeventig. Wie volgt?

Mineke Bosch

H. A. V. M. van Stekelenburg, *'Hier is alles vooruitgang'. Landverhuizing van Noord-Brabant*